

УДК 378(470+571)-055.2

О.О. Драч

**ФУНКЦІОНУВАННЯ ВИЩИХ ЖІНОЧИХ КУРСІВ У РОСІЙСЬКІЙ
ІМПЕРІЇ: ДОСВІД ВИРІШЕННЯ ПИТАННЯ ОПЛАТИ НАВЧАННЯ
(друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)**

Пріоритетність соціальних функцій жінки-матері та її ролі у оновленому українському соціумі, важливість створення владою гідних умов для якнайкращого виконання нею воістину божественної місії в цьому світі актуалізують жіноче питання, тому буде вельми корисним осмислення досвіду взаємодії влади та суспільства з формування вищої жіночої освіти в Російській імперії, у тому числі й Наддніпрянської України в умовах модернізації економічного та соціального життя.

Пострадянський період вивчення теми вищої жіночої освіти характеризується відновленням плюралізму методологічних підходів, появою широкого спектру міркувань. Значною активністю у вивченні теми вирізняються науковці Харкова, Києва та Одеси – міст, де діяли вищі жіночі навчальні заклади. Зокрема, багато зусиль доклав О.В. Мельник для з'ясування особливостей функціонування таких закладів у Одесі [1]. Історії становлення жіночих навчальних закладів у Києві присвячена кандидатська дисертація В.В. Вірченко, яка покладена в основу монографії з теми [2]. Наукові студії К.А. Кобченко безпосередньо пов'язані з історією Київських вищих жіночих курсів (далі – ВЖК) [3]. Її розвідки свідчать про застосування нового методологічного інструментарію соціокультурної історії та гендерного підходу до аналізу освітніх процесів другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Проте для вітчизняних істориків притаманні регіональний рівень розробки теми і некомплексне її наукове вивчення. Досить часто науковці обмежуються публікаціями, що передують дисертаційним дослідженням, після захисту яких більшість із них не поглиблює розробку проблеми.

Метою даної статті є вивчення досвіду вирішення питання оплати навчання на вищих жіночих курсах Російської імперії.

За зізнанням слухачок, найпершою складністю, яку відчули на ВЖК, стала матеріальна незабезпеченість багатьох із них. Дійсно, омріяна вища освіта передбачала фінансові витрати не тільки на оплату навчання (до 1889 р. 50 крб, після 100 крб на рік), а й на проживання у великому університетському місті, що включало в разі відсутності родичів чи знайомих наймання житла, харчування та решту щоденних потреб. Досить часто слухачки приїздили з провінції на навчання з невеликими заощадженнями для прожиття на перший час, сподіваючись знайти підробітки. Міське життя швидко спустошувало гаманець, накопичена сума швидко зменшувалася, і, за відсутності підтримки від родини чи заробітків, курсистки опинялися в скрутному матеріальному становищі. Крім цього, оскільки ВЖК діяли на засадах приватного навчального закладу, то стипендії чи матеріальні допомоги від держави не передбачалися.

Найбільш проблемною для значної частини слухачок ставала сплата коштів за навчання. Адміністрація ВЖК річну оплату пропонувала вносити рівними частками, як правило, на початку нового навчального семестру, до жовтня та лютого. Проте доволі часто незаможні курсистки зволікали з оплатою через відсутність потрібних коштів. Установлено, що від початку функціонування навчальних закладів адміністрація йшла назустріч слухачкам, подовжуючи строки внесення оплати за навчання. Наприклад, на загальних зборах слухачок Луб'янських курсів у Москві схвалили такі пільги для незаможних: останнім терміном внеску оплати за перше півріччя вважати перші числа грудня, за друге – початок березня. Водночас уже з другого академічного року в цьому навчальному закладі з'явилася категорія безоплатних слухачок. Отримати білет із правом безкоштовного відвідування лекцій на Луб'янських курсах було нескладно. Для цього потрібна була тільки порука чи просто заява з боку двох-трьох слухачок про бідність «товарки» (так називали колег по навчанню) [4, 45]. Таким шляхом – внесення коштів за незаможних – пішла адміністрація всіх

ВЖК. Зазвичай це питання перебувало в компетенції спеціальних громадських об'єднань.

На ВЖК В.І. Гер'є в Москві від самого початку діяльності визначилися стипендіатки (повністю звільнялися від оплати) та напівстипендіатки (вносили половину суми) навчального закладу. Загальна кількість стипендіаток була в межах від 10 до 19 осіб. Це була принципова позиція адміністрації закладу на чолі з професором В.І. Гер'є, який у 1873 р. у листі до члена опікунського комітету П.Г. Солдатенкова, мільйонера і власника Пасажу, підкреслив, що «головна мета курсів полягала в тому, щоб уможливити здобуття вищої освіти жінками, які жили власною працею і готувалися до діяльності виховательок. Щоб зробити заклад доступнішим для них, необхідні дарові білети та стипендії» [5, 260]. Завідувач закладу реалізував це уже з 1873–74 н. р., коли до 10 стипендіаток Московського купецтва долучилися 5 стипендіаток опікунського комітету [6, арк. 24]. Вони отримували безкоштовні білети для відвідування курсів В.І. Гер'є, які видавали за рекомендацією осіб, відомих попечителю, успішним незаможним слухачкам, переведеним на II курс.

На Київських ВЖК педагогічна рада від початку діяльності, зіткнувшись із незаможністю частини слухачок, звільняла 10% контингенту від оплати за навчання. Проте при розмежуванні функцій підтримки курсисток та навчального закладу в повноваженнях опікунського комітету з 1881–82 н. р. рада відмовилася звільняти слухачок від оплати, мотивуючи зростанням витрат з відкриттям IV курсу [7, арк. 106]. Не всі викладачі із цим погоджувалися. Власне бачення розвитку благодійництва в навчальному закладі на засіданні опікунського комітету в грудні 1882 р. продемонстрував професор В.Б. Антонович, особистим прикладом започаткувавши передачу гонорару за лекції (41 крб) у фонд оплати навчання незаможних курсисток [8, арк. 6].

Місія турботи про курсисток покладалася на небайдужих, що входили до опікунського комітету Київських ВЖК. Його діяльність скеровували лідери проекту Є.І. Гогоцька та Г.Л. Іконникова, які основним напрямом уважали

допомогу незаможним слухачкам у вигляді заходів щодо здешевлення проживання, надання позик, сплати за навчання, пошуку підробітків та турботи про хворих [7, арк. 5-6]. До організації окремого благодійного товариства для допомоги незаможним курсисткам опікунський комітет діяв при педагогічній раді і до його складу входили завідувач закладу, 2 члени педради та 8 представників від жертвователів, що обиралися на один рік і вносили не менше 25 крб. Із часом затвердили правила опікунського комітету ВЖК у Києві. На реалізацію підтримки курсисток скеровували 85% усіх надходжень комітету. Наприклад, у 1883 р. опікунський комітет оплатив навчання 61 слухачки на суму 3050 крб [9, арк. 159].

Головним видом допомоги слухачкам Київських курсів опікунський комітет уважав оплату за навчання незаможних. У 1882 р. він уніс оплату за 79 слухачок на суму 4325 крб, у 1883 р. – за 61 на 3050 крб, у 1886 р. – на 1400 крб [10, арк. 4 зв, арк. 12 зв, арк. 17 зв-18]. Загалом протягом перших чотирьох років діяльності (1878–1882) опікунський комітет Київських ВЖК розглянув 994 заяви курсисток. Більша частина клопотань стосувалася саме допомоги зі сплатою за навчання, що й було здійснено на суму 13 100 крб.

Непросто відбувалося налагодження справи підтримки слухачок вищої школи в Казані. У перший період діяльності ВЖК (1876–1886) опікунський комітет не створився, а тому певну підтримку бідним курсисткам надавали лише викладачі закладу. Відсутність приватних пожертв на Казанських ВЖК, а отже, і фонду для підтримки незаможних слухачок, спонукала голову педагогічної ради професора М.О. Осокіна внести оплату за двох курсисток, у яких йому імпонувала сумлінність у навчанні. Його приклад наслідували інші професори. Завдяки цьому в першому семестрі 1877–78 н. р. оплатили навчання 7 слухачкам, у другому – 2 [6, арк. 168].

На столичних курсах допомогу незаможним слухачкам взяло на себе Товариство для надання коштів, яке залучало задля цього жертвователів. Благодійність не входила до статутних завдань громадської організації, однак

протягом кількох десятків років функціонування в розпорядження Товариства передано декілька іменних капіталів, призначених для стипендій бідним курсисткам. Сприяли цьому як самовіддана та жертвна праця організаторів ВЖК, так і ознайомлення пересічної публіки із суспільно корисною діяльністю випускниць.

Проблема оплати навчання курсисток на столичних курсах, які мали найбільший учнівський контингенту у державі, так само не залишала байдужими адміністрацію та професорсько-викладацьку корпорацію. У зв'язку зі зростанням кількості курсисток на засіданні ради Санкт-Петербурзьких ВЖК у 1896–97 н. р. ухвалили рішення про щомісячні відрахування її членами 1 % заробітної плати на потреби слухачок [11, 49]. Про розподіл акумульованих у такий спосіб коштів, як свідчить аналіз звітів діяльності курсів, інформував директор закладу на спільних засіданнях ради професорів та комітету Товариства для надання коштів. Зокрема, в осінньому семестрі 1914–15 н. р. кошти з фонду ради професорів витрачені на оплату навчання 65 слухачок на суму 1900 крб, у весняному – 62 на суму 1550 крб [12, 196].

З відновленням діяльності Московських ВЖК на початку ХХ ст. опікунська рада закладу клопотала про включення до її компетенції повноважень щодо повного звільнення від оплати навчання незаможних слухачок. Як показав аналіз виявлених протоколів засідань цієї благодійної установи, у її компетенції було надання відстрочки зі сплати заборгованості за навчання найбільш незаможним курсисткам. Так, за клопотанням директора Московських курсів опікунська рада навесні 1906 р. схвалила такі заходи щодо Ольги та Марії Полетаєвих (борг по 50 крб кожної), Єлагіної, яка заборгувала 75 крб [13, арк. 73]. Курсисткам перенесли строк оплати недоїмок за навчання на осінь, а сестрам Полетаєвим одночасно призначили земську стипендію з огляду на скрутне становище.

Оплата навчання бідних слухачок на Московських ВЖК перебувала в компетенції Товариства для надання коштів. Відповідно до примітки § 1 Правил

для слухачок на Московських курсах від плати звільнялися тільки доньки службовців закладу, навіть за дружин викладачів оплату вносила опікунська рада закладу з наявних у її розпорядженні коштів. Безкоштовних вакансій на ВЖК не існувало, оскільки це було заборонено чинними положеннями. Директор детально пояснив процедуру слухачкам фельдшерських курсів, які клопотали про надання їм кількох безоплатних місць у навчальному закладі. Він відзначив, що після зарахування курсистки могли звертатися до опікунської ради закладу з проханням про внесення плати за їх навчання [13, арк. 68, 84].

Зростання чисельності слухацького контингенту на початку ХХ ст. спонукало адміністрацію навчальних закладів до більш дієвої допомоги незаможним. Наприклад, у 1909 р., як зазначено у фінансовому звіті Московських ВЖК, на підтримку нужденним виділили 35 570 крб 43 коп [14, арк. 9]. Узгоджував директор з опікунською радою і крайні строки внесення слухачками оплати за навчання. У 1906–07 н. р. таким терміном для щойно прийнятих визначили 15 вересня, для решти – 1 жовтня. Водночас на прохання директора визнали можливим подовжити строк внесення коштів для курсисток 2–4-го років навчання до 1 листопада, а неспроможні оплатити навчання мали до 20 жовтня подати заяви на розгляд спеціальної комісії. У компетенції опікунської ради закладу було встановлення відстрочки платежу чи відрахування слухачки через несплату. Навесні 1907 р. на Московських ВЖК першокурсницям встановили крайній термін сплати за навчання 15 травня, випускницям – до останнього іспиту, решті – до 1 червня. Виняток зробили тільки для слухачки I курсу Панкратової, якій перенесли термін оплати на осінь у зв'язку зі смертю батька [13, арк. 78, 85]. Як свідчать виявлені факти, опікунська рада та адміністрація ВЖК у Москві з розумінням ставилася до непростих життєвих ситуацій курсисток і шукала компромісні варіанти їх вирішення.

Із відновленням на початку ХХ ст. діяльності Київських ВЖК педагогічна рада закладу звільняла від оплати за навчання незаможних. У § 10 Правил для

слухачок передбачалася можливість звернення успішних слухачок з III навчального семестру до декана відділення про надання допомоги в оплаті слухання лекцій. За інформацією директора, в 1913–14 н. р. звільнили 1260 слухачок на суму 29754 крб, у 1914–15 н. р. – 1241 на суму 26554 крб 70 коп, у 1915–16 н. р. – 813 на суму 16 141 крб [15, арк. 4]. Не відставала й адміністрація окремо діючого медичного відділення Київських ВЖК, яка щорічно звільняла 3% слухачок від оплати за навчання. Зауважимо, що вартість навчання на ньому була вища (150 крб на рік). Так, у 1912–13 н. р. незаможних курсисток медичного відділення звільнили від оплати на суму 6000 крб [16, 14]. Крім того, часто йшли назустріч курсисткам і допускали суттєві, інколи до півроку і навіть року, відстрочки оплати за навчання.

У цей час поширилася практика підтримки викладачів у питанні навчання їхніх доньок на курсах, але її конкретна реалізація залежала від ухвалених радами постанов. Наприклад, директор Київських ВЖК, звітуючи до Міністерства народної освіти, підтвердив звільнення від оплати за навчання як доньок викладачів закладу в 1913–14 н. р. 14 курсисток, у 1914–15 н. р. – 17, у 1915–16 н. р. – 17 [15, арк. 4зв].

Вживала заходів на підтримку слухацького контингенту також адміністрація відновлених Казанських ВЖК, що мала сумний попередній досвід бідування значної частини курсисток. Педагогічна рада закладу схвалила постанову про звільнення від оплати за навчання на курсах 10% наявного слухацького контингенту, як правило, успішних і незаможних представниць. У 1909–10 н. р. рада на цій підставі звільнила 71 слухачку від оплати за навчання, а 9 – «як дружин та доньок викладачів курсів» [17, 30]. У 1910–11 н. р. рада ВЖК сплатила 68 слухачкам річну вартість навчання на суму 4080 крб та звільнила 7 слухачок із родин викладачів [18, 38]. Крім того, на прохання міської училищної комісії Казані 5 слухачок щорічно звільняли від оплати, що було своєрідною компенсацією за земельну ділянку, подаровану курсам міською думою. У зв'язку з обставинами воєнного часу педагогічна рада

Казанських курсів активізувала соціальну підтримку молоді. У 1914–15 н. р. надали допомогу 109 слухачкам, оплативши навчання за рік, 2 – за семестр, що становило 7700 крб; у 1915–16 н. р. сплатили річну вартість навчання 112 курсисткам, 2 – за семестр, загалом на суму 9040 крб [19]. Отже, адміністрація Казанських ВЖК узяла на себе місію організації підтримки бідної учнівської молоді, головним засобом чого стало внесення оплати за її навчання.

Долучилися до допомоги слухачкам і викладацькі колективи новостворених вищих жіночих закладів. Уже протягом першого 1910–11 н. р. на Сибірських ВЖК виявилася незабезпеченість окремих слухачок, а тому викладачі, директор та приватні особи зібрали 750 крб для оплати за їх навчання. Не зменшувалися проблеми бідних курсисток і в подальшому. Тільки в 1916 р. Товариство допомоги незаможним слухачкам Сибірських курсів оплатило вартість навчання протягом академічного року 19 курсисткам на суму 2375 крб та 40 – за семестр на суму 1488 крб [20, арк. 4]. Правління Товариства допомоги працюючим жінкам, що було засновником Харківських ВЖК, у 1910 р. організувало 10 безкоштовних вакансій [21, арк. 55]. Загалом же протягом окресленого року допомогли зі сплатою за навчання повністю або частково 67 курсисткам, кошти для чого (2212 крб) виділили опікунський комітет навчального закладу та товариство.

Досить висока вартість навчання на Одеських ВЖК (150 крб) на рік та бажання поширити освіту серед представниць незаможних прошарків населення спонукали адміністрацію закладу допомагати курсисткам з оплатою навчання. Протягом 1910 р. рада закладу звільнила бідну учнівську молодь від оплати за навчання на суму 24 794 крб 75 коп [21, арк. 25зв]. Крім цього, у зв'язку зі скрутним матеріальним становищем можна було звернутися до директора ВЖК по допомогу в платежі за освітні послуги. Однак через ускладнення фінансового стану Одеських ВЖК та нерегулярне надходження коштів від слухачок педагогічна рада прийняла постанову про передачу питання підтримки

незаможної молоді до компетенції Товариства допомоги слухачкам. Натомість це не розв'язало проблему учнівської молоді.

Правління Товариства допомоги слухачкам Одеських ВЖК у 1911–12 н. р. констатувало факт поширення бідності курсисток і недостатність ресурсів громадської організації для її подолання. На допомогу прийшов господарський комітет ВЖК, асигнувавши в розпорядження Товариства понад 12 000 крб [22, 3]. Протягом 1911 р. адміністрація Одеських ВЖК звільнила від оплати слухачок на суму 12 910 крб. Водночас благодійна організація допомоги незаможним слухачкам із власних коштів внесла платежі за навчання на суму 3970 крб 50 коп. Продовжило підтримку власних курсисток керівництво ВЖК і в 1912 р., виділивши Товариству 10 000 крб для оплати навчання нужденних [23, 52]. До того ж на вирішення нагальних питань через директора видали 120 крб. Наведені дані свідчать, що жіноча учнівська молодь, прагнучи здобути вищу освіту на Одеських ВЖК, не завжди могла самотужки впоратися з розрахунком власного бюджету, зокрема з оплатою за навчання. Припускаємо, що «вартість життя» у третьому за чисельністю населення місті імперії була досить не дешевою для слухацької молоді. Саме тому адміністрація навчального закладу опинилася перед дилемою – чи надавати дієву допомогу слухацькому контингенту, яку той потребував, чи змиритися з його повільними втратами через несплату. Як бачимо, керівництво Одеських ВЖК обрало шлях підтримки своїх бідних курсисток.

Найбільш складною, на нашу думку, була ситуація на Юр'євських ВЖК. Через брак коштів адміністрація навчального закладу не могла надати фінансової підтримки курсисткам. Певним чином рятувала тільки самопомога слухацької молоді, яка влаштовувала музично-літературні вечори для підмоги нужденним «товаркам».

Оскільки вартість освіти на приватних ВЖК була вища, ніж на громадських, від 125 до 150 крб на рік, то факти неспроможності курсистками сплатити за навчання були непоодинокими. Слухачки часто зверталися до

адміністрації навчальних закладів із проханням допомогти бідним в оплаті навчання. Вирішення питання, як правило, залежало від особистих поглядів на цю проблему власників курсів. Наприклад, на Вищих жіночих юридичних курсах В.О. Полторацької в Москві практикувалося звільнення від оплати за навчання незаможних. Навесні 1910 р. 6 таким курсисткам зменшили оплату наполовину, восени цього ж року – 32 дозволили внести половину суми, а одну звільнили від оплати повністю [24, арк. 6-7].

На Вищих жіночих природничо-наукових курсах Лохвицької-Скаллон у Санкт-Петербурзі кошти для допомоги тим, хто терпів нужду, розподілялися радою закладу за участі депутаток від слухачок, які добре знали реальні потреби конкретних представниць і допомагали з визначенням розміру грошової субсидії. Так, навесні 1904 р. з коштів, акумульованих завдяки благодійному концерту, 455 крб скерували на підтримку нужденних, зокрема, 5 курсисткам надали по 40 крб, 3 – по 30 крб, 6 – по 25 крб, 1 – 15 крб [25, арк. 8]. Утім, така несистематична допомога в цілому не розв'язувала питання. Підтвердженням цьому є рішення сходки курсисток навчального закладу в січні 1907 р. щодо зменшення оплати з 75 до 50 крб за семестр чи звільнення окремих украй бідних. Негативне рішення ради курсів щодо зменшення вартості освіти спонукало найбільш бідних, наприклад Марію Брейтерман, звернутися до адміністрації з клопотанням звільнити від плати у зв'язку з повною відсутністю коштів [25, арк. 56, 60].

Отже, практика діяльності ВЖК виявила комплекс матеріально-побутових проблем у житті слухачок. В умовах відсутності державних стипендій та розвинутої соціальної інфраструктури навчальних закладів їх вирішення покладалося лише на жінок та їхні родини. Проблемність оплати частиною курсисток навчання притаманна як громадським, так і приватним вищим жіночим навчальним закладам. Пошук шляхів вирішення цієї соціальної проблеми був досить нагальним у вищій жіночій школі. Адміністрація й організатори вищих жіночих закладів реагували на таку ситуацію

започаткуванням благодійної діяльності та створенням спеціальних громадських об'єднань для допомоги незаможним слухачкам. Керівництво ВЖК вживало заходів для підтримки курсисток у різних життєвих обставинах та мобілізувало всі можливості для забезпечення їм нормальних умов навчання, допомоги в оплаті навчання незаможних успішних курсисток.

Література:

1. Мельник О.В. Деякі аспекти розвитку вищої жіночої освіти в Одесі (1787–1920 рр.) / О.В. Мельник // Вісник соціально-економічних досліджень: Одеський державний економічний університет. – О., 1997. – Вип. 1.; Мельник О.В. Розвиток системи самопомоги та самоуправління у вищих жіночих навчальних закладах міста Одеси у 1906–1917 рр. / О.В. Мельник // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Сер. Історія. – О., 2007. – Вип. 9.
2. Вірченко В.В. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861–1920 рр.) / В.В. Вірченко, А.П. Коцур. – К.–Чернівці: Книги-XXI, 2007. – 196 с.
3. Кобченко К.А. Вищі жіночі курси в Києві на початку ХХ століття / К.А. Кобченко // Вісник Київського інституту «Слов'янський університет». – 2002. – Вип. 12: Історія.; Кобченко К.А. Дискусії в пресі Російської імперії (1850–1860) про здобуття вищої освіти жінками / К.А. Кобченко // Журналістика. – 2005. – Вип. 4(29); Кобченко К.А. Жінки з Наддніпрянської у вищій школі Швейцарії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / К.А. Кобченко // Вісник Львівського університету. – 2005. – Серія історична. Вип. 39-40; Кобченко К.А. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів / К.А. Кобченко. – К.: «МП Леся», 2007. – 271 с.
4. Некрасова Е. Московские Лубянские курсы / Е. Некрасова // Некрасова Е. Из прошлого женских курсов. – М.: Тип. А.А. Карцева, 1886. – С. 6-52.
5. Боброва Л.А. «Высшие женские курсы профессора Герье» в Москве / Л.А. Боброва // Труды Московского государственного историко-архивного института. – М., 1961. – Т. 16. – С. 253-265.
6. Російський державний історичний архів (далі – РДІА), ф. 733, оп. 191, спр. 198.
7. Державний архів міста Києва (далі – Держархів м. Києва), ф. 244, оп. 17, спр. 5 а.
8. Держархів м. Києва, ф. 244, оп. 17, спр. 28 а.
9. Центральний державний історичний архів України у місті Києві (далі – ЦДАК України, ф. 707, оп. 27, спр. 409.
10. РДІА, ф. 733, оп. 203, спр. 2050.
11. Отчет о состоянии С.-Петербургских высших женских курсов за 1896–1897 академический год // Журнал министерства народного просвещения. – 1898. – № 1. – С. 10-53.
12. Петроградские высшие женские курсы за 1914–1915 г. – Пг.: Тип. А.Э. Коллинс, 1916. – 214 с.
13. Центральний історичний архів Москви (далі – ЦІАМ), ф. 363, оп. 1, спр. 1.
14. РДІА, ф. 733, оп. 205, спр. 688.
15. Держархів м. Києва, ф. 244, оп. 1, спр. 59.
16. Краткие сведения о медицинском отделении при высших женских курсах в г. Киеве за первые шесть лет его существования. 1907–1913 г. – К.: Тип. Н.Т. Корчак-Новицкого, 1913. – 40 с.
17. Отчет о состоянии Казанских высших женских курсов за 1909–10 учебный год. – Казань: Тип. Императорского ун-та, 1910. – 31 с.

18. Отчет о состоянии Казанских высших женских курсов за 1910–11 учебный год. – Казань: Тип. Императорского ун-та, 1911. – 39 с.
19. Підраховано за: Отчет о состоянии и деятельности Казанских высших женских курсов за 1914–15 учебный год. – Казань: Центральная тип., 1916. – С. 71; Отчет о состоянии и деятельности Казанских высших женских курсов за 1915–16 учебный год. – Казань: Тов-во «Центральная типография», 1917. – С. 78.
20. РДІА, ф. 733, оп. 205, спр. 4862.
21. РДІА, ф. 733, оп. 155, спр. 134.
22. Отчет о деятельности Общества вспомоществования нуждающимся слушательницам Одесских высших женских курсов за 1911–12 академический год. – О.: Тип. «Знание», 1913. – 13 с.
23. Отчет о состоянии и деятельности Одесских высших женских курсов за 1912 год. – О.: Тип. АО Южно-русского общества печатного дела, 1913. – 57 с.
24. РДІА, ф. 733, оп. 205, спр. 688.
25. Центральний державний історичний архів Санкт-Петербурга, ф. 47, оп. 1, спр. 3.

Драч О.О. Функціонування вищих жіночих курсів у Російській імперії: досвід вирішення питання оплати навчання (друга половина XIX – початок XX ст.)

У статті проаналізовано важливий аспект функціонування вищої жіночої школи в Російській імперії – оплату навчання курсистками. Виявлено основні шляхи вирішення цього питання адміністрацією вищих жіночих курсів та благодійниками, форми допомоги нужденним слухачкам.

Ключові слова: вищі жіночі курси, курсистки, оплата навчання, стипендії.

Drach O.O. Operation of women's higher education courses in the Russian Empire: experience of resolution of tuition fees issue (the second half of 19th – beginning of the 20th centuries).

The article analyzes an important aspect of the functioning of higher women's school in the Russian Empire – women course attendees' ability to pay tuition fees. It also discovers main ways of resolution of this issue by administration of women's higher education courses and benefactors, forms of assistance to needy women listeners.

Keywords: women's higher education courses, women attendees, tuition fees, scholarships.